

פליטים מוצאים מחסה בבית ספר יהודי לאחר פגיעות ביהודים, קזבלנקה, 1955

עמם. כאשר הדיחו השלטונות את הסולטאן מכיסאו בשנת 1953 ומינו במקומו את מולאי בן עראפה, סולטאן-בובה, תמכו כנראה רוב היהודים בצעד זה. נטייתם הפרו-צרפתית, שנקלעה למשבר בתקופת המלחמה, התאוששה. הם קיוו לשקט והאמינו כי חייהם בטוחים תחת שלטון הצרפתים יותר מאשר תחת הערבים.

ואולם הדחת מחמד החמישי והגלייתו למדגסקאר לא הביאה לשקט, אלא עוררה ביתר שאת תסיסה לאומית ומעשי טרור. כדי להרגיע את הרוחות ניסו שוב הצרפתים להפעיל רפורמות, שבהן הציעו למרוקאים יותר שיתוף בניהול ענייני הארץ. חברת כ"ח, שניסתה כבר ב-1949 לזיזם רפורמות מיוחדות ליהודים, שבה עתה לזירה. לאנשי הממסד היהודי-הצרפתי התברר, לחרדתם, כי לשלטונות אין עוד עניין בטיפוח היהודים, והרפורמות החדשות הציעו לכרוך אותם עם הרוב המוסלמי. אולם דעת הפקידות לא קבעה עוד כבעבר. הלאומיים לא חפצו לחלק את השלטון עם הצרפתים, אלא להוציאם ממרוקו ולקבל עצמאות מלאה. שלטונה של צרפת במרוקו, כמו במקומות אחרים באימפריה הקולוניאלית, נראה עתה מקרטע.

החל משלהי 1953, אחרי כמה שנים של שגשוג יחסי, חלה הרעה גם בתחום הכלכלי. כאשר גבר הטרור בקיץ 1954 התעורר גל חדש של עלייה לישראל. מספר היהודים שביקשו לצאת ממרוקו עלה בדיק כשלשלטונות הצרפתיים היה עניין ברור להוכיח שהם שולטים עדיין במצב. באותה שעה הבשילה מעורבותם של שליחי ישראל והארגונים היהודיים הבין-לאומיים, ואלה יכלו כבר לנהל את ענייני היהודים המקומיים לפי הבנתם את הצרכים של בני דתם המקומיים. הנציב העליון באותה תקופה, פרנסיס לקוסט, גילה כי הוא מתקשה להגביל את העלייה למכסה שנקבעה ב-1949 עם זיואן, ולבסוף הניחה הפקידות הצרפתית לסוכנות היהודית לנהל את גל העלייה החדש כפי שמצאה לנכון.

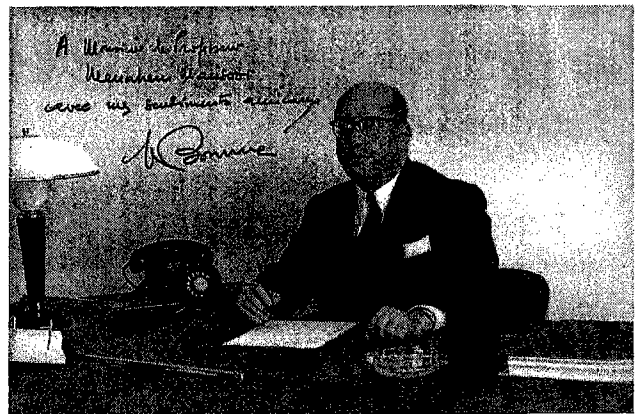
לקראת קבלת העצמאות

הדחף לעלייה הקיף רבבות יהודים מרוקאים, אך לא את כולם. הטרור והמצב הכלכלי הקשה השפיעו אמנם על כל מגורי האוכלוסייה היהודית, אך חוגים רחבים במגזר

המתמערב לא איבדו את אמונם בהמשך חייהם במרוקו. רבים הושפעו מן הגל הלאומי המרוקאי והחלו לבחון את שאלת הזדהותם הפוליטית. לפני תמורה זו, שסימניה הברורים ניכרו בקיץ 1955, נהנתה התנועה הלאומית המרוקאית מתמיכה בחוגי השמאל היהודי. כמו כן נהנתה האסתקלאל מתמיכה מסוימת בחוגי הבורגנות היהודית בפנים הארץ, בערים כמו פאס ומכנאס. התמיכה התרחבה במהירות; השכבות הרחבות במלאחים העירוניים הצטרפו להערצת הסולטאן, שהייתה אחד ממאפייניה העממיים של התסיסה הלאומית. חזרתו של מחמד החמישי למרוקו באוקטובר 1955 הביאה תמורה זו לשיא. עוד בדרכו לארצו, בשהותו בצרפת, הוא קיבל משלחות יהודיות שבאו להביע את תמיכתן בו. כשדרכו גליו על אדמת מרוקו הצטרפו יהודים רבים להמוני המריעים.

לחזרת הסולטאן קדמה החלטת הצרפתים להעניק למרוקו עצמאות. משלהי 1955 נעשו אפוא הכנות למעבר השלטון. מועד העצמאות, מארס 1956, היה קרוב והצרפתים איבדו את עניינם ביהודים. כייח התקשתה להתרגל למצב החדש, אך סיסמת השעה הייתה העברה שלווה של השלטון וכינון יחסים טובים בין מרוקו העצמאית למעצמה המחזירה לה את ריבונותה. הכול ידעו מה היה תפקידה החברתי-החינוכי החיוני של כייח בחיי היהודים המקומיים, והמרוקאים, שהתכוונו להיעזר בצרפת בתחומים רבים, לא רצו לזעזע יתר על המידה את תפקודה של ספקית החינוך המודרנית הראשית לקהילות. נדרשו אפוא התאמות מסוימות של כייח לתנאים החדשים, ובראשן הגברה של הוראת הערבית, אך לא הפסקת פעולתה. גם הארגונים היהודיים המערביים האחרים לא נדרשו להפסיק את פעילותם, בשל תפקידם החיוני במערכת הסעד והבריאות של הקהילות היהודיות, ומשום שהתנועה המרוקאית נזקקה לתמיכה חיצונית והייתה רגישה לדעת הקהל הבין-לאומית. מעמדם האמריקאי של רוב הארגונים היהודיים, ובראשם הגוינט, העמיד אותם בעמדה נוחה מבחינה זו. גם בעת חילופי השלטון העניק ההיבט הפזורתי יתרונות חשובים ליהודים.

שונה היה מעמדה של הפעילות הישראלית במרוקו. עם ההחלטה הצרפתית לצאת ממרוקו כמו הופקר השטח להתמודדות בין שתי התנועות הלאומיות על נפש היהודים המקומיים: הציונות ומדינת ישראל מצד אחד וזו המרוקאית מצד שני. לישראל היה חשוב לקבל מן המרוקאים הבטחה שהעצמאות לא תפגע בעלייה, אך התנועה הלאומית המקומית הייתה מחויבת לעניין הפאן-ערבי, והסיכויים לכך היו קלושים. ישראל נאלצה, לפיכך, לפעול באופן נמרץ להוצאת עולים דווקא סמוך לקבלת העצמאות. כמו כן ניסתה ישראל להיעזר במעמדם של הארגונים היהודיים המערביים, והפעילה את הקונגרס היהודי העולמי כמתווך בינה לבין הכוחות הלאומיים. המרוקאים נזקקו לתמיכה בין-לאומית ולא הפריעו לעלייה לפני

מוריס בוטבול, המפקח על המוסדות היהודיים בממשל הקולוניאלי בשנים 1945-1955

מועצת הממשלה, רבאט 1952. ששת הנציגים היהודים יושבים משמאל (בחליפות)

קבלת העצמאות; הם אף הניחו לאנשי הקונגרס לחשוב שבעתיד יהיו מוכנים להגיע להסדר שיניח את דעת ישראל.

בניגוד לצרפתים, שביקשו לצייר את שלטונם במרוקו כתקופה של פיתוח וקידמה לארץ כולה וליהודים בפרט, הדגישו שלטונות ישראל והלאומיים המרוקאים את מצוקתם של יהודי מרוקו בתקופה הקולוניאלית, והציבו לפנייהם שתי תכניות חברתיות שונות ומנוגדות. ישראל סברה כי במרוקו העצמאית לא ישתפר מצבם של היהודים. אדרבה, היא חזתה להם שחורות, במוקדם או במאוחר, וקראה להם להגר מארצם ולהצטרף ליהודים הבונים את מולדתם בארץ האבות. התנועה הלאומית המרוקאית טענה כי המצוקה היא פרי המצב הקולוניאלי שדיכא את המקומיים, וכי מצבם של היהודים, כמו זה של המוסלמים, ישתפר עם קבלת העצמאות. התנועה הלאומית המרוקאית הבטיחה ליהודים שוויון זכויות מוחלט במרוקו המשוחררת. כאות לכך מינה מחמד החמישי, אחרי חזרתו מן הגלות, שר יהודי בממשלתו – מעשה חסר תקדים בהיסטוריה של יהודי מרוקו. בידי השר, די"ר ליאון בן-זקן, הופקד משרד הדואר.

תקופת המעבר משלטון קולוניאלי לעצמאות לא גררה עמה הכרעה ביחסי היהודים המרוקאים עם שתי הרשויות, הישראלית והמרוקאית, שביקשו למשוך אותם אליהן. אמת, העלייה הייתה גדולה באותה תקופה, כ-70,000 נפש, ומספר הנרשמים לעלייה היה אף גבוה יותר והתקרבו ל-100,000, למעלה משליש מיהודי מרוקו באותה תקופה. עם זאת, רוב היהודים, כ-170,000, העדיף לנסות את החיים במרוקו העצמאית. החששות כמעט בכל חוגי האוכלוסייה היהודית היו רבים, אך הייתה בכך, בסופו של חשבון, הבעת אמון בשלטון המוסלמי החדש-ישן. העידן הקולוניאלי הביא בכנפיו זעזועים קשים לחיי האוכלוסייה המקומית ולרקמת הקשרים המסורתית, כולל בין היהודים למגנים המסורתי, הסולטאן. אך לא היה בהתפתחויות שהתרחשו בארץ בין השנים 1912 ל-1956 לקרוע לחלוטין את הזיקות שקשרו בין היהודים לסביבה המוסלמית, ולבטל את אמונם באפשרות לשקם, על בסיס חדש המתאים לתקופה המודרנית, את החיים המשותפים שניהלו למן התקופה העתיקה.

הדמוגרפיה

הגידול באוכלוסייה

האוכלוסייה הילדה במרוקו, 1921-1951

שנה	יהודים	מוסלמים
1921	92,000	3,372,000
1926	108,000	4,681,000
1931	125,000	5,068,000
1936	162,000	5,904,000
1947	204,000	8,089,000
1951	199,000	7,442,000

המקור: המפקדים הצרפתיים הרשמיים. המספרים מעוגלים.

הכיבוש הצרפתי של מרוקו פתח בהדרגה את הארץ כולה לתהליכי מודרניזציה, שאחד מסימניהם הראשונים הוא גידול מואץ באוכלוסייה. גידול זה נובע בעיקרו מירידה בתמותה: בשלב ראשון דפוסי הילודה אינם משתנים, אך התמותה יורדת מפני שההיערכות להתמודדות עם רעב ועם מגפות טובה מבעבר. בכל עשור גדל במידה ניכרת מספר תושבי מרוקו המוסלמים והיהודים.

הטבלה משמאל ממחישה בקווים כלליים את הגידול באוכלוסייה תחת שלטון הצרפתים. המספרים עצמם אינם מדויקים, אף שהם מוסרים תוצאות של מפקדים. עד השלמת הכיבוש באמצע שנות השלושים אי אפשר היה למנות את כל תושבי הארץ. יתרה מזאת, מפקדי 1936 ו-1947 אינם נחשבים לאמינים במיוחד. מדויק יותר היה כנראה המפקד שנערך בשנת 1951. ואולם, לשם הדגמת התמורה הדרמטית במספר התושבים שחלה בהשפעת התקופה הקולוניאלית אין חשיבות לדקדוקים מספריים, והתמונה ברורה: האוכלוסייה הכפילה עצמה בתוך כשלושים שנה, מהמפקד הראשון (1921) ועד האחרון

(1951). ואף אם הגידול האמיתי היה מתון יותר, השינוי עדיין חד ומרשים. פערי הפיתוח המודרני בתוך מרוקו באו כמובן לידי ביטוי בהבדלים בשיעור הריבוי הטבעי, שכן בשנים הראשונות לכיבוש הצרפתי לא היה שינוי ניכר, ואף בהמשך היו סביבות חברתיות ומקומות שבהם לא חל שינוי עמוק בשיעורי התמותה. החוקרים מעריכים כי שיעור הריבוי הטבעי הממוצע בקרב יהודי מרוקו בתקופת השלטון הצרפתי היה כ-2.5 אחוזים.

מגמת גידול האוכלוסייה נמשכה גם בשנות החמישים, ובמפקד הראשון שנעשה אחרי קבלת העצמאות, בשנת 1960, נמנו יותר מ-11 מיליון מוסלמים. מספר היהודים היה באותה שנה נמוך בהרבה מזה של שנת 1951 – כ-160,000, אך לא היה זה פרי תמורה בדפוסי הילודה והתמותה של יהודי מרוקו, אלא תוצאת ההגירה: החל מ-1947 החלו היהודים בתנועה של הגירה חיצונית, תחילה לארץ ישראל ולמדינת ישראל, ולאחר מכן גם ליעדים אחרים, ובמיוחד לצרפת. מבחינה זו הם הקדימו את המוסלמים, שהחלו בתנועה של הגירה חיצונית לאירופה, אמנם לא המונית כמו אצל היהודים, מאוחר יותר (בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים).

התמונה הדמוגרפית ממחישה את הדמיון ואת השוני בין מוסלמים ויהודים בתקופה הקולוניאלית. שתי הקבוצות נטלו חלק בתהליכים כלליים, כגידול האוכלוסייה; שתיהן נטלו חלק גם בתנועת ההגירה הפנימית, תופעה שנרחיב עליה את הדיבור בהמשך, ואולם המיעוט הקדים את הרוב, ופתח ראשון בהגירה כלפי חוץ בממדים גדולים.

כאמור, המספרים שננקבו במפקדים הצרפתיים אינם מדויקים, והגורמים היהודיים שנוקדו לאומדן מהימן של מספר יהודי מרוקו התלבטו בנושא זה. רוב הארגונים היהודיים החלו לפעול במרוקו סביב 1948, והערכותיהם בתקופה זו נעו בין 250,000 ל-300,000 יהודים. כלומר, בין 50,000 ל-100,000 אלף נפש יותר ממספרם במפקד של 1951 – הפרש נכבד לכל הדעות. אנשי הגיוינט הסבירו את הפרש במספר העולים בתקופת העלייה ההמונית, שהיה למעלה משלושים אלף נפש, בתוספת מספר היהודים שלא נמנו בידי הצרפתים במרוקו הספרדית: כ-25,000, והיהודים בעלי המעמד האירופי, שנמנו במפקדים בקטגוריה "אירופים". לפי הערכת הגיוינט בשנת 1952 התקרב מספרם ל-30,000, אך ב-1943 הוערך מספרם רק בכ-15,000 נפש. דומה שהערכת מספר היהודים במרוקו ב-1948 בכ-280 אלף נפש קרובה למציאות.

ההגירה הפנימית

מלבד הגידול באוכלוסייה, מאפיין נוסף של תהליך המודרניזציה הוא העיור, כלומר ההגירה מאזורי הכפר לערים. הגירה זו נבעה מירידה במקורות פרנסה באזורים החקלאיים או מציפייה למקורות פרנסה טובים יותר בכלכלה העירונית המתפתחת, להגנה טובה יותר בעיר מפני רעב ומחלות, ועוד. רוב יהודי מרוקו ישב כבר בתקופה הקדם-קולוניאלית בערים, ונטל חלק בתנועת הגירה אחרת: מערים שוקעות, קופאות על שמריהן או מתפתחות באטיות אל נקודות יישוב המתפתחות במהירות. מכל מקום, הפיזור הדמוגרפי של יהודי מרוקו השתנה מאוד בתקופה הצרפתית. נפתח בעיין בתמורה בערים, שאותן סידרנו לפי גודל אוכלוסייתן היהודית בשלהי התקופה הקדם-קולוניאלית. עם כל ההסתייגויות לגבי דיוקם, הנתונים טובים דיים להצביע על מגמות התמורה. בעיר אחת, מוגאדור, ניכרת מגמה הפוכה לעלייה הכללית במספר היהודים; מספר הנפשות בקהילה המקומית ירד באופן קיצוני. עיר זו, שהייתה בה האוכלוסייה היהודית השנייה בגודלה במרוקו בשלהי התקופה הקדם-קולוניאלית, נסוגה בראשית שנות החמישים למקום השמיני. ההסבר לכך קשור בתמורה במעמדה הכלכלי של העיר. מוגאדור הייתה

מרוקו

תמורות במספר האוכלוסין היהודים בערים (מספרים מעוגלים)

העיר	1912	1936	1951
1. מראכש	15,000	25,600	17,000
2. מוגאדור	12,000	6,200	5,500
3. פאס	10,000	10,500	14,000
4. טנג'יר	10,000	10,000	10,000
5. קזבלנקה	7,000	38,800	80,000
6. מכנאס	7,000	9,500	13,000
7. תיטואן	6,500	6,000	6,500
8. צפרו	-	4,400	4,400
9. מוגאן	3,000	3,500	3,100
10. סאפי	2,500	3,600	3,800
11. רבאט	2,000	6,700	13,000
12. סאלה	-	2,600	3,400
13. מלילה	-	-	3,500
14. לראש	2,000	1,200	2,700
15. אלקסר-אלכביר	1,400	1,500	2,500
16. אוג'דה	-	-	3,300
17. פורט ליוסה	-	-	3,100
18. אגאדיר	-	500	1,600
19. תאזה	-	-	1,500

הנתונים ל-1912 מבוססים על הטבלאות שערך מיכאל לסקר בספרו על כייח, בעמ' 147 ו-227; הנתונים ל-1951 על פי הטבלה בספרי קהילה קרועה, עמ' 411 ואילך. ההסתטיגויות ביחס למהימנות הנתונים הסטטיסטיים שרירות וקיימות, כמובן, גם ביחס לנתונים המופיעים בטבלה, ולפיכך הרשיתי לעצמי לעגל את המספרים בהתאם לשיקולים שונים הקשורים למקורות שמהם נלקחו הנתונים.

לפני בוא הצרפתים עיר הנמל הגדולה של מרוקו, והשער למסחר הבין-לאומי של הארץ מאזור הדרום. בתקופה הקולוניאלית הייתה קזבלנקה לעיר הנמל המרכזית של הארץ כולה, ובדרום החל נמל משני אחר לתפוס את מקומה של מוגאדור – אגאדיר. עיר זו, אגאדיר, לא הופיעה כלל במפת היישובים היהודים הגדולים לפני בוא הצרפתים, אך מ-1936 גדל מספר היהודים בה בקצב מואץ.

שורה של נקודות יישוב עירוניות מתגלות על פי הנתונים כמקומות שהאוכלוסייה היהודית בהן לא גדלה, ואף קטנה מעט. כאלה הן צפרו ומזגאן במרוקו הצרפתית, תיטואן שבמרוקו הספרדית, וטנג'יר – העיר הבין-לאומית. לכל הערים הללו, למעט טנג'יר, לא היה בתקופה הקולוניאלית מעמד מושך מבחינה כלכלית או מינהלית. לפיכך, לאור הגידול הרב במספר היהודים בערים, הייתה לקפיאה על השמרים משמעות מעשית של שקיעה. טנג'יר, לעומת זאת, הייתה עיר משגשגת ובעלת אוכלוסייה יהודית חזקה יחסית, אך נראה שדווקא משום כך היא נמנתה עם הערים הראשונות שמהן היגרו צעירים בעלי כישורים אל הערים המתפתחות האחרות של מרוקו, ובראשן קזבלנקה, וכן אל מעבר לים, ובמיוחד לאמריקה הדרומית. האפשרויות לקידום אישי ומקצועי בצפון מרוקו היו מצומצמות. גם אוכלוסיות של ערים אחרות, שאוכלוסייתן היהודית גדלה רק במעט בתקופה הצרפתית, ירדו מבחינת משקלן הדמוגרפי במפת יהדות מרוקו. כאלה היו שתי הבירות המסורתיות של מרוקו לפני הכיבוש הצרפתי, פאס הצפונית ומראכש הדרומית. מראכש ירדה אמנם מן המקום הראשון רק לשני, אך ההפרש בינה לבין קזבלנקה, שעלתה למקום הראשון, היה עצום, כ-60 אלף נפש. פאס שמרה על מקומה השלישי ברשימה, אך היא צמחה בפחות מחמישים אחוז, כלומר הרבה פחות משיעור הצמיחה הכללי של יהודי מרוקו בתקופה הקולוניאלית. סאפי וסאלה שלחוף האוקיינוס האטלנטי לא עמדו בתחרות עם ערים זוהרות יותר בחוף, וזה היה גם דינן של לראש ואלקסר אלכביר שבאזור הספרדי.

קבוצת יהודים ממראכש, 1914

תנופת הפיתוח הזאת, שהעלתה על המפה נקודות יישוב חדשות או כאלה שלא תפסו בה מקום בולט לפני כן, באה לידי ביטוי בעמודה המציינת את סביבות שנת 1951. מופיעים בה שמות חדשים: פורט ליוטה, תאזה ואוגידה. פורט ליוטה נהנתה מתנופת הפיתוח בחוף האטלנטי; אוגידה ותאזה נהנו מן ההגירה מאלג'יריה ומהאזורים הכפריים שבקירבתן. מבין הריכוזים העירוניים הישנים שהתפתחו בתקופה הקולוניאלית בולטות בטבלה רבאט ומכנאס. האוכלוסייה היהודית במכנאס גדלה בשיעור ניכר, אם כי עדיין פחות מזה של כלל יהודי הארץ. מבין הבירות המסורתיות של מרוקו רק הגידול ברבאט היה מרשים ואף עלה במידה ניכרת על שיעור הגידול הכללי. הייתה זו תוצאה של הפיכתה לבירה העיקרית של מרוקו הקולוניאלית ושל התפתחותה, שהייתה לנמרצת ביותר מבין הערים העתיקות.

חלוקת האוכלוסייה היהודית במרוקו על פי מפקד 1951

בתקופה הקדם-קולוניאלית הייתה האוכלוסייה היהודית במרוקו עירונית ברובה, אך אחוז היהודים שהתגוררו בעורף הכפרי והמדברי של הארץ היה גבוה מזה שבשלהי התקופה הצרפתית. תנועת ההגירה הפנימית הקיפה את המלאחים שבנאות המדבר, את המלאחים שבעיירות אשר למרגלות האטלס או על שלוחותיו, ועוד יישובים כפריים. לעתים קרובות עברו המהגרים תחילה למלאח שבעיירה או בעיר הקרובות, אשר ממנו יצאו מקצת מתושביו המקוריים למקומות אחרים, ובראשם קזבלנקה. ההגירה בשלבים סייעה למתן את הירידה במלאחים הגדולים של העיירות, אשר תושביהם נטו גם הם לעזוב. מלבד זאת היו כמה יישובים בפנים הארץ שקיבלו תנופה בתקופה הצרפתית, בדרך כלל בשל חשיבותם המינהלית

או הכלכלית המיוחדת. קהילות משני הסוגים (מלאחים גדולים ישנים וכאלה שקיבלו תנופה בתקופה הצרפתית), אשר מנו למעלה מאלף נפש בסביבות 1950 נמצאו בנקודות היישוב הבאות: בני מלאל (כ-2,900 נפש), וואזן (2,200), מיֶדְלֶת (1,700), דמנאת (1,700), סטאת (1,600), אַמְמִיז (1,000), אַרְפּוּד (1,400), תארודאנת (1,000), וְדָדוּ (900). מכל מקום, מקץ כארבעים שנות שלטון קולוניאלי בלט אופיה של האוכלוסייה היהודית המקומית כאוכלוסייה עירונית מובהקת. הרוב המכריע של היהודים התגורר בתשע-עשרה נקודות יישוב שהיו בעלות מעמד של עיר (ראו הטבלה לעיל). היהודים הכפריים מנו בשנת 1951 רק 9.7 אחוזים מכלל היהודים, ובכרך החדש, קזבלנקה, חיו אותה שנה 37.3 אחוז מכלל יהודי הארץ.

LES IMMIGRÉS DE LA MONTAGNE

Au carrefour de la rue des Synagogues, indifférent à la foule qui passe, un père dit à l'écrivain-publié-rabbin-écrivain-d'actes, une lettre à son fils resté dans la montagne: «Tu lui diras que son père songe nuit et jour à l'absent... et que tout va bien à la L'Héca!»

Photo: L'Avvenir Illustré

תצלום בשער העיתון "העתיד המצויר" מיולי 1932, יהודים שהיגרו מהאטלס לקזבלנקה. כותב העורך: "בצומת ברחוב בית הכנסת, אדישים להמון שעובר, אב מכתוב לסופר-רב-מנסח חוזים, מכתב לבנו שנשאר בהר: 'אמור לו שאביו חולם עליו לילה ויום...' ושהכל בסדר 'בבחירה'" (האזור הדל ביותר במלאח של קזבלנקה)

ההגירה החיצונית

היהודים נטלו חלק רב יותר מן המוסלמים בתנועת ההגירה הפנימית. מעבר לכך, הם נבדלו משכניהם בכך שמשלב מסוים עברו מפסים של הגירה פנימית להגירה חיצונית. הגירה מטעמים דתיים בעיקר הייתה אופיינית ליהודי מרוקו מדורי דורות, אך הייתה מוגבלת בדרך כלל לזקנים ולתלמידי חכמים. הגירה מטעמים כלכליים החלה במרוקו כבר במאה התשע-עשרה לכמה כיוונים – לארצות בצפון אפריקה, בדרום אמריקה ולארץ ישראל – אך גם היא הייתה מצומצמת. ההגירה החיצונית ההמונית של יהודי מרוקו בתקופה הקולוניאלית הייתה אפוא חסרת תקדים. ניצניה החלו כבר בשנים

מרקו

העלייה לישראל בשנים 1948-1953

כ-20,000	1949-1948
4,213	1950
7,631	1951
4,777	1952
2,941	1953
39,562	סך הכול

הראשונות למשטר החסות, כשגורמים ציוניים בקזבלנקה ובפאס ניסו לעורר תנועת עלייה ממרוקו אחרי הצהרת בלפור וכינון המנדט הבריטי בארץ ישראל. העלייה באותן שנים (1919-1922) הייתה חריגה בגודלה, וכללה כנראה קרוב לאלף נפש, ואולם היא נכשלה, ועד אחרי מלחמת העולם השנייה לא התחדשה.

במקביל לעלייה לארץ ישראל החלה תנועת הגירה דלילה של יהודים ממרוקו לצרפת. עד סמוך ליציאת הצרפתים נתפסה הגירה זו כחלק של ההגירה המרוקאית הכללית, שכללה מוסלמים ויהודים, לצרפת. בראשית 1954 העריך מקור צרפתי את גודלה של המושבה היהודית המרוקאית בארץ זו בכאלפיים נפש בלבד. 400 מהם כבר קיבלו אזרחות צרפתית. יתרה מזאת, לפי ההערכות כל ההגירה היהודית המרוקאית לצרפת בשנות החמישים, כולל בשנים הראשונות לעצמאות, לא עלתה על כ-1,600 נפש. לפיכך הייתה תופעה זו שולית יחסית, בשנים הנידונות כאן. יש להדגיש כי מדובר בהגירת יהודים נתינים, וכי המספרים הקטנים הללו אינם כוללים הגירה מן המגזר היהודי האירופי. רוב אנשיו של מגזר זה היו בעלי אזרחות צרפתית, לא נחשבו מהגרים זרים וקשה היה לעקוב אחרי תנועותיהם. אין ספק שהתערעורת השלטון הצרפתי וקבלת העצמאות בשנת 1956 הביאו ליציאת משפחות יהודיות רבות ממוצא אלגיירי ממרוקו לצרפת, ושל יהודים נוספים בעלי אזרחות צרפתית או אירופית אחרת, אם כי יציאה זו לא נשאה אופי המוני ולא בלטה בממדיה.

לא כן העלייה לישראל. העלייה, שלא גדלה כלל משנת 1922, חודשה בתקופת ההעפלה, ובשנת 1947 עלו כאלף נפש. מיד לאחר מכן, ובעקבות הקמת מדינת ישראל, התפתח בשנים 1948-1949 גל העלייה הראשון ממרוקו, שכלל כ-20,000 נפש. מכאן ואילך לא הייתה שנה שבה לא הייתה עלייה. אך בין שני הגלים הגדולים של התקופה הצרפתית היו שנות רגיעה יחסית, שבהן עלו אלפים ספורים, ולצד העלייה התפתחה אף ירידה, כלומר הגירה חוזרת. מספר היורדים למרוקו בין 1948 לשלהי 1953 נע בין 2,400 ל-2,900 נפש, לפי הערכות שונות.

גל העלייה הגדול השני החל בקיץ 1954 ונמשך עד סתיו 1956, שבו נעלו שלטונות מרוקו העצמאית את שערי העלייה החוקית. בתקופה זו, המקבילה ליציאת הצרפתים ממרוקו, לא ניכרה תנועת ירידה, אלא להפך: רבים מן היורדים ביקשו לחזור לישראל במסגרת גל העלייה החדש.

קל להתרשם כי הגל השני היה גדול פי כמה מן הראשון, וכי עד ראשית תקופת העצמאות, ציבור ששיעורו מתקרב לארבעים אחוז מיהודי מרוקו בשנת 1948 (קרוב ל-110,000 מתוך 280,000 נפש) עבר למדינת ישראל. רוב היהודים המרוקאים המשיך להתגורר בארץ הולדתו, ומנה אז כ-170,000 נפש.

היהודים בכלכלת הארץ

נתונים סטטיסטיים רבים שאספו הצרפתים מספקים מידע רב על חיי הכלכלה במרוקו בתקופת שלטונם. עם זאת, הנתונים חושפים רק טפח מן הפערים הכלכליים שהבדילו בין המתיישבים הזרים למקומיים, ובין המקומיים, המוסלמים והיהודים, לבין עצמם. לדוגמה, בסטטיסטיקות שבדקו את העיסוקים המקצועיים לא הבדילו הצרפתים בין תחומי העיסוק השונים. בתחום החקלאות, למשל, היה הבדל עצום בין חוואים צרפתים קפיטליסטיים, שהפעילו בשדותיהם מיכון משוכלל והעסיקו פועלים, לבין הפלאח או רועה הצאן המקומי, אך בנתונים הסטטיסטיים נכרכו כולם יחד.

העלייה לישראל בשנים 1954-1956

8,291	1954
25,151	1955
36,401	1956
69,843	סך הכול

ההתפלגות התעסוקתית של האוכלוסייה במרוקו

יהודים	מוסלמים	מתיישבים	
2,400	1,521,000	10,200	חקלאות
22,000	275,000	39,000	מלאכה ותעשייה
28,500	142,000	25,400	סוחרים
2,300	45,000	36,400	פקידים
3,100	124,000	3,100	שירותי בית
58,300	2,107,000	114,100	סך הכול

שיעור עצום מבין המוסלמים עסק בחקלאות; לפי נתוני מפקד 1947, ששימש סקר של אנשי הגוינט בשנת 1951, לא פחות מ-72 אחוז מן המפרנסים המוסלמים המקומיים היו חקלאים. אצל המתיישבים הזרים, לעומת זאת, בלטו העיסוק במלאכה ובתעשייה (31 אחוז), וכן בפקידות (29 אחוז). אצל המוסלמים והיהודים המקומיים נע שיעור העוסקים בפקידות בין שני אחוזים לארבעה, נתון המלמד על משקל המתיישבים הזרים במנגנוני הממשל והעסקים המודרניים.

מן הטבלה מתברר כי אצל היהודים בלט שיעור המתפרנסים ממסחר (קרוב לחמישים אחוז) ואחריו שיעור המתפרנסים ממלאכה (כ-38 אחוז); אלה היו שני תחומי העיסוק העיקריים של המפרנסים היהודים. כשליש מן היהודים התגורר עדיין ביישובים כפריים, אך שיעור החקלאים ביניהם היה קטן, גם אם לא אפסי. הוא עלה על זה של הפקידים – קטגוריה שנכללו בה גם כל "כלי הקודש" של הקהילות.

לפי הנתונים ייצגו המפרנסים פחות משליש מן האוכלוסייה היהודית (לפי מפקד 1947 מנו היהודים כ-200,000 נפש), שיעור גבוה במעט מזה שאצל המוסלמים. שאלה שעניינה את עורכי הסקר של הגוינט הייתה אחוז הילדים בין המפרנסים. לפי האומדן היו כ-338 מכל 1,000 יהודים מתחת לגיל 15, ו-80 בלבד מעל לגיל 60. לפיכך העריכו כי שיעור המבוגרים בני 15-60 הוא 582 ל-1,000, מתוכם כ-290 גברים. מהערכות אלה התברר כי ילדים רבים מתחת לגיל 15 עבדו. שיעור המפרנסים הגבוה וחלקם הגדול יחסית של הילדים בקרבם מעידים על מצבן הכלכלי של המשפחות היהודיות: כדי להתפרנס נדרשה המשפחה לאמץ את כל כוחותיה ולרתום לעתים קרובות גם את הילדים, וכך נפגעו סיכוייהם להיחלץ ממעגל העוני.

טחנת הקמח של יצחק לוי, קזבלנקה, 1917

בתנאי התחרות החדשים, רק חינוך והכשרה מקצועית לנוער עשויים היו להבטיח את העתיד. הגוינט פתח את סקירתו בהתייחסות לממדי החדירה של רשת כ"יח לאוכלוסייה היהודית. הוא העריך כי רק כחמישים אחוז מן הילדים מקבלים חינוך מודרני כזה. עורכי הסקר היו מודעים לכך שהחינוך מעניק ליהודים יתרון יחסי על פני המוסלמים במשק המתפתח, ואולם הם טענו שגם המוסלמים אינם קופאים על שמריהם, והיהודים עלולים לאבד את יתרונם תוך פרק זמן קצר. הם הצביעו על כך שצעירים מוסלמים במרוקו ובתוניסיה החלו מתחרים ביהודים במסחר בתוך המלאח עצמו, ומעת לעת נאלצו יהודים לעזוב את מלאכתם בעיר או בכפר ולמצוא פרנסה עונתית בתחום אחר.

המסחר

המסחר היה העיסוק העיקרי של היהודים. בכך דמו יהודי מרוקו לשאר יהודי העולם. היה זה גם התחום שבו הריבוד החברתי היה הגדול ביותר. החברות המסחריות הגדולות של מרוקו היו כמובן חברות צרפתיות. תהליך ההשתלטות של האירופים על סחר החוץ של הארץ החל עוד במאה התשע-עשרה, ובין החברות האירופיות שתקעו אז יתד בתחום זה היו אחדות בבעלותם של יהודים זרים. כמה משפחות יהודיות מרוקאיות הצליחו

לקבל במאה התשע-עשרה אזרחות או חסות זרה, ושלחו את בניהן להקים סניפי מסחר בארצות המערב, ובדרך זו תפסו גם הן מקום בסחר הבין-לאומי של מרוקו. דא עקא, אחרי הכיבוש הצרפתי החזירו הצרפתים את כל בעלי החסות הזרה, למעט האמריקאית, למעמד של ילידים נתיני הסולטאן. התוצאה הייתה שינוי במעמד הכלכלי וביכולתם להתמודד עם בעלי המעמד האירופי בשוק המסחרי. היבואנים והיצואנים היהודים הגדולים נמנו אפוא עם היהודים בעלי המעמד האירופי מבחינה משפטית; אחדים מהם היו ממוצא מרוקאי.

מתברר, אם כן, כי לקיומו של שסע בתוך האוכלוסייה היהודית בין בעלי מעמד אירופי לבעלי מעמד ילידי מבחינה משפטית היו השלכות כלכליות ריבודיות ברורות. מחברי הדו"ח של הגיונט על יהודי מרוקו אחרי המלחמה ציינו כי בתעשייה ובייצור הרהיטים והשימורים שולטים היהודים הזרים, שאינם ממוצא מרוקאי. הם היו גם הרוב הגדול בשורות היהודים בעלי המקצועות החופשיים: רופאים, רוקחים, רופאי שיניים, עורכי דין, שופטים, אדריכלים, מהנדסים ועוד. מדובר בענפים ובמקצועות שדרשו הכשרה מדעית או טכנולוגית גבוהה.

יהודים מרוקאים שהיו ילידים מבחינה משפטית, נכנסו למדרג המסחרי החל בדרג הסיטונאים הגדולים. הם היו בעלי מחסנים גדולים שמכרו לסוחרים קטנים יותר ולרוכלים. עם התפתחות רשת התחבורה במרוקו פתחו סיטונאים אלה תחנות מכירה במרכזים המינהליים שהקימו הצרפתים בפנים הארץ. אגב כך הם, וכן סוחרים מוסלמים וצרפתים גדולים, דחקו את הסוחרים המקומיים מעמדותיהם, והאיצו את התרוששות ואת ההגירה הפנימית.

המהגרים היתוספו להמון היהודים שניסה להתפרנס ממסחר בדרגות נמוכות יותר בעיר; החל בבעלי חנויות קמעונאיות, דרך בעלי דוכנים בשוקי העיר ובסטאות המלאח וכלה בציבור הרוכלים המחזרים בערים ובכפרים ונושאים את סחורותיהם עמם. בעלי

הדוכנים והרוכלים היו רוב המפרנסים היהודים בתחום המסחר, ומצבם בתקופה הקולוניאלית היה קשה. סוחרים דלים אלה, מן הסוג הישן, לא זו בלבד שהיה עליהם לנסות להוציא את פרנסתם מן השוק הילידי העני, אלא הם נאלצו גם להתגונן מפני הכלכלה האירופית, שהלכה וכבשה עוד ועוד נתחים מידיהם, ולהתמודד עם התחרות החדשה מצדם של מוסלמים דלים כמותם, שחדרו לעיסוקים יהודיים מסורתיים.

כאן התגלתה החשיבות העיקרית של החינוך של כיי"ח: הוא פתח בפני צעירים יהודים, גם מן הבתים העניים ביותר, את השער לשוק האירופי העשיר יחסית, המשתלט והכובש. צעירים אלה לא עלו בבת אחת במעלות החברה, אלא הצטרפו לפרולטריון של צווארון לבן, לצד קומץ מוסלמים ומהגרים ממוצא אירופי שלא שיחק להם המזל.

ואולם בעלי יכולת ויזמה יכולים היו לצאת מחוג נמוך זה של הפקידות ולהתקדם מעלה, כפקידים בכירים וכמנהלים בבנקים ובחנויות גדולות. אחדים מהם פתחו עסקים מודרניים, ומעטים נקלטו אף בפקידות הממשלתית הגבוהה.

כיכר המסחר במלאח של פאס, שנות העשרים של המאה העשרים

שוק הפחחים, מכנאס, ראשית המאה העשרים

עולם המסחר היהודי במרוקו היה אפוא מגוון בתקופה זו, ונע בין קצוות של עושר מופלג לעוני מדכא, בין שותפות בשוק העולמי ובטכניקות העסקים המתקדמות ביותר לריתוק לעולם הכלכלה המסורתית ולשוק המקומי הילידי בלבד. היהודים בעלי המעמד האירופי בלטו בחוד הפירמידה הריבודית והמקצועית.

תמונה מעניינת של מעין עמדת ביניים בין הקצוות הריבודיים והטכנולוגיים מצייר חיבורו האוטוביוגרפי של ארמנד אטדגי, **גן משולש המראות**. התיאור מציג יהודים ומוסלמים מן הדרג הבינוני-הנמוך של החברה הילידית בעיר המתפתחת קזבלנקה, המנסים להסתגל לזמנים החדשים ולמצוא את פרנסתם בכרך. הספר מבוסס על זיכרונותיו של המחבר ומשרטט מציאות שחווה כילד וכנער בשנות החמישים. כמו רוב התושבים היהודים של קזבלנקה אחרי המלחמה הייתה גם משפחת אטדגי משפחת מהגרים מן הכפר. הילד ארמנד למד בבית ספר של כ"ח, והיה ער לקיומן של מערכת החיים של הצרפתים מצד אחד, ושל מוסלמים ויהודים מצד אחר. המתח התרבותי בין המערכות ניכר באופן שארמנד מתייחס לעסק של אביו. האב התפרנס מאפיית עוגות וממכירתן בעסק שהתגדר בשם הצרפתי "קונדיטוריה". בנו תמה על ההצדקה לתואר זה: "מקררים אין בה. במקום חלון ראווה סתם משטח עץ בתור דלפק תצוגה. גם מערבליים חשמליים ומטחנות אין בה" (שם, ספר ראשון, פרק 14, "הקונדיטוריה שלנו"). הוא מדמה בעיני רוחו את אביו ופועליו בלבוש של קונדיטורים צרפתים ומגחך על התהום הפעורה בין היומרה למציאות. באופן דומה הוא מתייחס לעסקים נוספים בסביבתו, שכל דמיון בין שמותיהם למהותם מקרי, כגון עסק התנורים ברובע היהודי הנקרא "הפראן [התנור] החשמלי", אף על פי שתנוריו הם ככל התנורים הישנים במלאח ומוסקים בבולי עץ. עיניו של ארמנד מתרחבות בשעת הפגישות הנדירות עם הסביבה המודרנית הצרפתית, למשל כשהוא יוצא עם אמו לביקור במרפאה המודרנית של רופא יהודי – ועובר מן המלאח לאחד הרבעים האירופיים המהודרים של קזבלנקה. שכבת העשירים היהודים מתגלמת בשמה של משפחת ברונשוויג, היהודית הצרפתית העשירה. כל אימת שנדמה לאביו של ארמנד כי אשתו חורגת בדרישותיה מן האמצעים הכספיים העומדים לרשותם הוא מתריס: "מדאם ברונזוויק".